

SUMER, BABİL VE ASSUR'LULARDA HUKUK, KANUN VE ADALET KAVRAMLARI VE BUNLARLA İLGİLİ TERİMLER

MEBRURE TOSUN

Prof. Dr. Sumeroloji Kürsüsü
Dil ve Tarih - Coğ. Fa., Ankara

Çivi yazısı dünyada ancak 20. yüzyılın içinde yani son yüzyıl içinde çözülmüş ve okunabilmiştir. Belgelerinin bir çoğu vatanımızda bulunan ve yurdumuz ve tarihimiz ile doğrudan doğruya ilgisi ve bağı olan çivi yazısı ile insanlığa intikal eden zengin tarihî kaynakların Türk ilim adamları tarafından okunması, incelenmesi ve tarihî sentezler yapılabilmesi, millî bir kıvanç ile uluslararası araştırmalara katkıda bulunabilmesi ise, Atatürk'ün her alanda olduğu gibi tarih ve dil araştırmalarında da millî bir amaç ile ileri görüşlülüğü sayesinde ancak son otuzbeş yılın hazırlıkları sonucu mümkün olabilmektedir.

Sumeroloji Assyrioloji ve Hititoloji gibi birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak birbirine bağlı bu ilgili sahalarda Almanya'dan davet edilen en yetkin otoriteler tarafından Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde 1936 yılında açılırken, bir taraftan da, bir çok ilim adamının bir an evvel yetişebilmesi için, bu sahaların araştırma merkezlerinin bulunduğu Almanya'ya da Türk gençleri gönderilmiştir. Bugün gerek Almanya'da gerekse yurdumuzda yetişmiş olan bu ilim adamları Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde kendilerinden sonra gelecekleri, yetiştirici durumundadır.

Nedense zaman zaman meslek sahalarımızın, Türklüğümüz ve yurdumuz tarihi ile doğrudan doğruya olan ilişkisi unutulmuş hatta Atatürk'ün irşad ve direktifleri sonucu, bu sahaların üniversitemizdeki kuruluş gayeleri bile unutulmuş Sumeroloji, Assyrioloji ve Hititoloji birer lüks saha olarak görülmüş ve gerek idareciler katında gerekse öğrenci tarafından "geçersiz" telakki edilmiştir.

Mucib sebep olarak ta dış ülkelerde bu bölümlerin dünyanın ancak sayılı üniversitelerinde okutulduğu ve sayılı kişiler tarafından meslek edinildiğidir.

Dış ülkelerde bu böyle olabilir. Fakat bizim için gerçek böyle olamaz. Biz bu eski dillerin ve bu kültürlerin maddî kalıntılarının incelenmesi vasıtasıyla, yurdumuzun en eski çağlara inen tarihini ve yine bu diller ve temsil ettikleri kültürler vasıtasıyla Türk dilinin tarihi ve bu eski dillerle olan akrabalığını, saptamağa ve aydınlatmağa çalışıyoruz.

Bu bizler için millî bir ödev olduğu kadar, bu sahalara için bizi azamî maddî fedakârlıklarla yetiştiren yurdumuza şükran borcumuzdur.

Başka ülkeler ve milletler için bu sahalara, kendilerinin olmayan yabancı ülkelerin tarihidir. Fakat bizim için yurd tarihi, Türk Dili tarihi, Türklüğün tarihidir. Böyle bir konu bizim için lüks bir konu telakki edilebilir mi?

Atatürk'ün direktifleriyle evvela Almanya'da sonra da Ankara'da çivi yazısı ve kültürlerinin incelenmesine otuzbeş yılını vermiş bir kimse olarak, çalışmalarımın bir parçasını yazıya çevirdiğim zaman kendimi hem millî bir ödev yapmış sayıyor hem de yurduma ve Atatürk'e bir şükran borcu ödediğimi zannediyorum.

Cumhuriyetimizin 50. yılına adanmak üzere bütün Sumer, Babil ve Assur kanunlarının Sumer'ce ve Akkad'cadan transkripsiyon ve dilimize çevirisini bir kitap halinde T. T. Kurumuna sunmuş buluyorum.

Bu makalem de son iki yılda yoğun bir şekilde üzerinde durduğum kanun metinlerinden esinlenerek hukuk ve adâlet kavramları üzerinde bir çalışma oldu. Aynı konu 1973 yılı Atatürk seri konferansları arasında verilmişse de Belleten'in bu nüshasına bir makale halinde yayınlanmasını mümkün kılan T.T.K.na tekrar teşekkürlerimi sunarım.

Dil, düşüncenin belirtilmesi için bir araçtır denir. Biz bunu başka türlü belirtmek istiyoruz. Dil düşüncenin ifâde aracı değil, düşüncenin aynasıdır demek gerçeğe daha yakın olur. İnsan özellikle ilkel insan, çevresini dil yoluyla düzenler. İnsanlar çeşitli dillerle evreni düzenlerler. Her insan topluluğunun kendine göre seçtiği dünyasının içinde bir takım kültür müesseseleri teşekkül eder. Bu şekilde kavramlar ve her dil için önemli olan unsurlar kökten ayrılıklar gösterir. Meselâ Sumer'ler için konuşmak demek düzenlemek demektir. Düzenleme fikri yalnız dillerinin değil düşüncülerinin de esasını teşkil eder. Bu

şekilde dil yapısı düşünce yapısı olur. Ve bundan da ruh ve kültür yapısına geçilir. Bu suretle bir kültürün kavranması için en evvela dil incelemelerine kıymet vermek lâzım gelir. Ancak, bu temelden hareket etmek üzere bir kültür yapısına nüfuz etmek mümkün olabilir. Böylece bazı görüş ve düşünce tarzlarının en eski zamanlardan bugüne kadar varlığını koruduğu görülür. Şayet bir dilin bünyesi değişmiş ise bu dili kullanan topluluğun düşünce tarzında değişmeyi lüzumlu kılan ve içeriden dışarıya ve ya dış etkilerle meydana gelen tarihî bir harekete delâlet etmiş olması lâzım gelir.

Binaenaleyh dil bir kültürü tanımak için başlıca araç oluyor. Dil, kültür cereyanlarında ana hatları değişmemek şartıyla, olduğu gibi kalabiliyor. Dil değişmedikçe düşünce de değişmiyor. *Din, hukuk ve san'at ve ilh. gibi kültür müesseselerini yalnız dıştan tariflerle izah etmek kâfi gelmemektedir. Acaba bu müesseseler hakkında bir Sumer'li bir Sami Akkad'lı nasıl düşünürdü? Bunlara nasıl adlar vermişti?* Bir insan topluluğunu tanımak için, onun düşünce yapısını, onun maneviyatını, iç dünyasını bilmek lâzımdır. Bütün kültür müesseselerinin hepsini ayrı ayrı tanımak lâzımdır. Bazı bilim dallarının yapmak istediği gibi bir tek kültür unsuru ile bütün bir kültürü tanıyamayız, hele bir ad hiç veremeyiz.

Mezopotamya'da başka olaylarla karşı karşıyayız. Burada dil ve kavimler bir değil iki, hatta ikiden de fazla. Fakat hepsi bir kültür, bir Mezopotamya kültürü altında toplanıyor.

Anadolu'da kültür mes'eleleri daha da karışık. Buraya bir çok dil ve kavimler hâkim olmuş. Burada Mezopotamya'da olduğu gibi bir Mezopotamya kültürü değil, çeşitli kültür alanları ayırmak lâzım gelecek. (Surya, Filistin ve daha geç devirlerde İsrail'de millî bir kültürün yetiştiğini gördüğümüz gibi.)

Biz bugün Mezopotamya'da hukuk müessesesi ile ilgili "Philologique-historique" bir araştırma yapmağa çalışacağız. Bir az sonra daha geniş anlamda çivi yazısı hukuku tabirini kullanacağız. Bu kavramı anlatmağa başlamadan bir az çivi yazısından bahs edelim:

Çivi yazısını, dolayısıyla bu yazı ile yazılmış tabletlerin, belgelerin, okunuşu anlaşılması ve incelenmesi son yüz yıl içinde olmuştur. 19. yüzyılın başlangıcında Persepolis kitâbeleri hâlâ çözülmemiş ve dolayısıyla çivi yazısının anahtarı henüz bulunamamıştır. Bu belgelerin okunuşu bize M.Ö. IV. Binyıl'dan Milâd'a kadar dört bin yıl gibi uzun bir

zamanı kapsayan yeni bir dünyayı önümüze sermiştir. Ve bu yeni dünyanın hepsi de Milâddan önce olan yıllardır. Bu uzak yıllar ve bu devirlerde yaşamış olan insanlar, ve bu insanların kurdukları koca imparatorluklar hakkındaki bilgimiz, bu insanların bıraktıkları ve toprak altından çıkarılan ve hâlâ çıkarılmakta olan, ve yüz yıl öncesine kadar hiç kimsenin okuyamadığı bir yazı ile yani çivi yazısı ile yazılı vesikaların okunmasını ve ondan sonra da insanlığın ilgisini bekliyordu. İşte bu son yüz yıl içinde çivi yazısı çözüldü filologlar kelime ve metin araştırmalarına başlayıp bu dillere ve dolayısıyla bu dilleri konuşanların manevî âlemlerine nüfuz ettiler. Ve böylece Assyrioloji-Sumeroloji ilmi doğmuş oldu. Yalnız İncil menkabelerinden tanınmış olan Orta Doğu'nun efsane ülkeleri birer birer belirmeğe başladı. Ve Eski Çağ Tarihinin bu karanlık devirleri birer birer aydınlanmağa başladı. Arkeologlar bu geçmiş uygarlıkların maddî kalıntılarını gün yüzüne çıkararak bize, kültürün araştırılmasında, dil araştırmalarıyla milletlerin maneviyyatına nüfuz ederken, maddî taraflarını da meydana çıkardı; çünkü yalnız maddî kalıntılar çoğu zaman zannedildiği gibi bu eski medeniyetlerin "interpretation"ında yeterli "determinante"lar belirtiler değildir. Bir Sumer sanat eseri ile bir Babil ve ya Assur hatta Mısır, Anadolu-Hitit sanat eseri arasında büyük farklar olabilir. Olabilir fakat çeşitli uygarlıklar arasında asıl ince farkları onların düşünce yapıları (dil yapıları) ve dolayısıyla devlet ve kanun anlayışları ve bunlarla ilgili kavramlar bir uygarlığın belli damgasını vururlar. Ve *tarihi işte bunlar yoluyla anlarız*. Her ikisini yani maddî kalıntılarla dil araştırmalarını birlikte işleyerek tarih sentezi yapma ve bir adım daha ileri giderek kültür tarihi seviyesine çıkabilme imkânını elde ederiz. Çivi yazısı bir ihtisas alanıdır. Hangi ilim sahasının kaynaklarını, tarihini yazmak icap etse bunu çivi yazılı kaynaklara baş vurmadan yapmak mümkün değildir. *Biz filologlar kelimelerin prehistoryası ile meşgulüz. Bugün onun Hukuk sahasındaki örneklerini vermeğe çalışacağız. Filologlara çok iş düşmektedir*. Fakat bir hukuk tarihi, bir din tarihi, bir tarım tarihi veya bir sanat tarihi üzerinde araştırma yapılacaksa, ancak bu sahalarda mütehasısları ile işbirliğinden en verimli sonuçlar elde edilebilir. Bizim sahamızda bu işbirliğinin en güzel örneğini aslında Roma Hukuku bilgini olan P. Koschaker ile hocamız B. Landsberger vermiştir. Bu işbirliğinden mukayeseli hukuk tarihinin en güzel örnekleri meydana gelmiş ve bir çivi yazısı hukuku sahası diye bir ihtisas sahası ortaya çıkmıştır. Biz bugün hukuk nazariyatı veya mu-

kayeseli hukuk tarihi üzerinde durmayacağız. Amacımız filolojik-historik bir metodla genellikle kanunlar üzerinde durup ilgili bazı kavram ve terimler üzerinde açıklamalar yapmağa çalışmaktır. İşte belgeler, işte terimler, işte bunların etimolojik izahı: Amaçım budur. Bundan sonraki takdir ve değerlendirme mukayeseli hukuk ve kültür tarihi bakımlarındandır.

Çivi yazısı ile yazılmış belgelerin büyük bir kısmını hukuk ve iktisad konusunda olanlar teşkil etmektedir. Bu belgeler alış verişi, bir çok ticaret mektupları (Assur-Kaniş) hesap listeleri kira mukaveleleri, ödünç muameleleri gibi günlük hayatın iktisadî ve ticarî münasebetlerini aks ettirdiği gibi mahkeme zabıtları gibi de hukuki konular üzerindedir. Bu hukuk ve iktisada ait belgeler arasında bil-hassa devlet muahedeleri de ayrı bir önem ve yer işgal etmektedir. Bunların dışında kanun kitapları ve kanun yerine geçen fermanlar bulunmaktadır. Bu şekilde çivi yazısı hukukunun başlıca kaynaklarını hukuk ve iktisad belgeleri ile kanunnâmeler teşkil etmektedir. Yazılı belgeler arasında sayıları bakımından en büyük yeri tutan bu tip vesikaların bulunuşu, çivi yazısı ile meşgul olanları önemle bu iktisadî ve hukukî konular üzerinde durmağı mecbur etmiştir.

Ne için çivi yazısı hukuku terimini kullanıyoruz? Bu yerinde bir terim midir? Evvelâ daha da ileri giderek şunu belirtelim ki Sumer-Babil ve Assur uygarlıkları yerine bir tek Mezopotamya Uygarlığı tabirini kullanmak daha yerinde olacaktır. Çünkü ayrı ayrı etnik topluluklar olan bu kavimlerin dil, siyâsî hudud gibi ayırıcı unsurlarının yanında bunları birleştirici unsurlar daha fazla idi. Bu birleştirici unsurların en başında hukuk ve kanun ile devlet anlayışları gelir. Ve daha da geniş bir görüşle Mezopotamya uygarlığı Fırat ve Dicle havzalarını da aşarak, İran'da Elam'lıları, Musul-Kerkük havalisinde Hurri'leri, Anadolu'da Hitit'leri, Suryalıları Hukuk, Kanun, İdâre ve devlet anlayışı hususlarında etkisi altında bırakmıştır. Çivi yazısı hukuku adı¹ görülüyorki isabetli bir addir. Mezopotamya'nın yalnız Sumer ve Akkad'lıları, yani Babil ve Assur'lıları, çivi yazısını ve Akkadça'yı kullanmamış, bir çok komşu kavimler, Elamlılar Hurri'ler ve Anadolu'da Hititler gibi kavimler de çivi yazısını kullandıkları gibi hukukî ve iktisadî vesikalarını da Sumer-Babil örneklerine göre tanzim etmişlerdir: Ve bu belgeler, kavramlar

¹ P. Koschaker, Keilschriftrecht, ZDMG 89, (1939) s. 32 v.d.

şekil bakımından Sumer - Babil örnekleriyle esaslı benzerlikler göstermektedirler. Hatta daha da ileri giderek İsrail hukukuna ve hatta aynı toprakların daha sonraki mirascıları olan İslam kavimlerinin hukukuna da tesir etmiştir diyebiliriz.

Binaenaleyh, hukukçu P. Koschaker'in ilk defa kullandığı bu Çivi Yazısı hukuku tabirini bütün çivi yazısı mütehasısları kabul etmek zorunda kaldılar. Yalnız bir Sumer - Babil Uygarlığı ve hukuku yok, ancak bir çivi yazısı hukuku tabiri Basra körfezinden Anadolu'ya kadar yayılmış olan bu belgeleri içine alabilir ve bu geniş çivi yazısı çevresini ifade edebilir dendi. Ve bu şekilde bir çivi yazısı hukuku sahası diye bir ihtisas sahası ortaya çıkmış oldu.

Mesopotamya uygarlığının hukuk ve devlet anlayışı gibi iki önemli faktörü komşu kavimlere yalnız bu alanlarda değil, aynı zamanda *din*, *sanat*, ve *edebiyat* alanlarında ve toplumun çeşitli tutumlarında da etkisini göstermiştir. Anadolu'da çivi yazısı ile yazılmış Hitit kanunları ile, ta Mesopotamya'dan başlayan bir Uygarlık zincirinin Anadolu'da bir halkasını bulmuş oluyoruz. Mesopotamya-Anadolu sıkı ilişkisine Anadolu'daki Assur Ticaret kolonileri ve bilhassa Kayseri-Kültepe, eski adıyla Kanış'te bulunan binlerce çivi yazılı belge de (çoğu hukukî-iktisadî) ayrıca bu *Anadolu - Mesopotamya kültür yayılmasına şahit olmaktadır*.

İşte Koschaker'in ilk damgaladığı bu *çivi yazısı hukuku* tabirini bütün çivi yazısı mütehasısları kabul etmek zorunda kaldılar. Ve ancak bu tabir, bu geniş sahaya yayılmış olan bu belgeleri içine alabilir ve bu geniş çivi yazısı çevresini ifade edebilirdi.

Filologların ilk işi 19. yüzyılın sonunda çivi yazısı ile yazılmış belgeler arasında hukukî ve iktisadî olanlarını tanımak ve ayırd etmek olmuştur. Bu şekilde çok sayıda hukuk metinleri işlenmeğe hazırlandı.

Fakat 1901-2 yılına kadar elimizde henüz bir kanun veya kanun-nâme çeşidinden bir metin yoktu. Binaenaleyh, ancak hukuk vesikalara-rından memlekette geçer olan kanunları canlandırıp bunlar üzerinde fikir yürütebiliyorduk.

Çivi yazısı hukukunun başlıca kaynaklarını hukukî ve iktisadî belgelerin yanında kanunnâmeleri teşkil eder.

Kanunlara bir göz atalım: Daha yetmiş yıl öncesine kadar kanun adını verebileceğimiz hiç bir metin elimizde yokken, Sus'ta Fransız arkeologlarının himmetiyle birden bire elimize *Mesopotamya*

kanunları içinde bu ada en çok hak kazanan Hammurabi kanunlarının yazılı olduğu bir diorit stel elimize geçmiştir². Sonraki araştırmalar zamanla bize Hammurabi'den önce de sonra da kanunların bulunduğunu meydana çıkarmıştır.

Yalnız yanlış anlaşılması için bir noktaya dikkatinizi çekmek isterim: Kanun ve kanun mesabesinde metinler 1901-2 de ve daha sonra elimize geçmiştir. Halbuki 19. asrın sonlarında yapılan ilk kazıların sonuçları M.Ö. 9 ve 7. yüzyılların Asur krallarının saray ve kütüphanelerinin maddi kalıntılarıyla, yazılı belgelerini meydana çıkarmıştır. Bu arada Babylonia'da yapılan kazılar da bize *günlük yaşantıyı* aks ettiren, *mektup, mukavele, hibe, hesap kayıtları* cinsinden olan *belgeleri* bir o kadar daha arttırmıştır. *Fakat kanun nevinden bir vesika ilk defa 1901-2 de Fransız arkeologlarının Sus'taki kazısı ile ortaya çıkmış ve Hammurabi Kanunları ilim dünyasında duyulmuştur.*

Biz şimdi Hammurabi Kanununu da ele alacak şekilde bu kanunların istinsah edilmiş sırasıyla değil de meydana geliş sırasına göre kısaca bir eleştirisini yapalım:

En eski kanun koyucusu adını verebileceğimiz kimse Lagaş Kralı Urukagina'dır. Yeni kronolojiye göre M.Ö. 2350 yıllarında yaşadığını kabul ettiğimiz bu Sumer'ce yazan Sumer kralının kanun parçalarından daha doğrusu *sosyal reformlarından* bahs eden metin, üç kil koni şekli üzerine bir de oval plaka üzerine yazılmış 3-4 version halindedir. Bütün bu parçalar 1878te Lagaş'ta (Tel-Loh) Fransızlar tarafından kazılarında meydana çıkarılmıştır. Ve ilk kopya ve tercümesini François Thureau-Dangin yapmıştır. Metin, *Urukagina'nın* kâtipleri tarafından bir yeni kanalın açılış ve adanması münasebetiyle kaleme alınmıştır. Metnin her tarafı eksik ve kırıktır. Geri kalan kısımlardan çıkardığımız anlam şudur: Lagaş'lılar Ur-Nanşe sülalesinin zulmünden ve baskısından bıkararak, başka bir soydan gelen *Urukagina'yı* başlarına getirirler. Kral *Urukagina*, ancak sekiz yıl hüküm sürebilir. Ve kendinden evvelki idârelerin sonucu meydana gelen yolsuzlukları ve halkın huzursuzluğunu ve hoşnutsuzluğunu ortadan kaldırmak için bir adâletname, bir islahat fermanı ilan eder. Bunu yaparken Tanrı Ningirsu ile bir sözleşme bağlar. Bu sözleşmeden bahs etmeden evvel metinde geçen çok ilginç Sümer'ce kavramlar üzerinde duralım:

² V. Scheil, Memoires de la délégation en Perse, IV, 1902.

Urukagina halkın huzursuzluğunu ortadan kaldırmak istemiştir; bu da ancak adil olmakla mümkündür. Metnin giriş kısmında *Urukagina*'nın bir takım dinî icraatından bahs edildikten sonra ülkedeki yolsuzluklar teferruatı ile sayılır ve “*u₄-ul-lî³-a-ta numun-è-a-ta u₄-bi-a³* = yani, en eski günlerden, tohumun fişkırdığı zamandan beri bir başka deyimle, *Urukagina*'dan evvel memlekette geçerli olan durum sayılıyor, ve *PÍ - LUL - DA* = Akk. *billudu*) *u₄- bi - ta e - me - a* geçerli olan örf ve âdet böyle idi deniyor. Yani kötü idare devrinde âdet böyle idi deniyor. Fakat vakta ki *Urukagina*'ya tanrı *Ningirsu* Lagaş kirallığını ona verdi; VII.29 *u₄ Nin-gir-su ur-sag* *En-lil-lá—ke₄VIII₁*, *uru-ka-gi-na-ra nam-lugal ŠİR-BUR-LA-ke₄ e-na-sum-ma-a* ve *nam-tar-ra u₄-bi-ta e-šè-gar*; eski günlerin kesin hükümlerini tesis etti: *inim lugal-ni* *Nin-gir-su-ke₄ e-na-du₁₁-ga ba-tuş ma-ta*: *Ningirsu*'nun ona söylediği (kıralın sözleri) memlekette yerleşti. Bundan sonra *Urukagina*'nın reformları ve ıslahları sıralandıktan, birçok fiat ayarlamaları yapıldıktan ve vergi zorbalığı kaldırıldıktan sonra borçluları ve borçları af (*lah* = mesû = yıkama tabiri kullanılır) ettikten sonra *Urukagina*, “*ama - gi₄ - bi i-gar* = hürriyeti tesis eder - koyar - denir. özgürlük karşılığı olarak kullanılan Sumerce kelime “*ama-ar-gi₄*” = anaya dönüş demektir. Bu kelimenin “özgürlük” manasına geldiği kabul edilmekle beraber “eşitlik” anlamı da teklif edilebilir. Çünkü anaya dönüşte yani herkesin ilk doğduğu zamanki haline dönüşte bir eşitlik anlamı da görülebilir.

En sonra *Urukagina* tanrı *Ningirsu* ile bir sözleşme akd eder, “*Nin-gir-su-da Uru-ka-gi-na-ke₄ inim-bi-ka-e-da-keš*, = *Ningirsu* ile birlikte *Urukagina* bir sözleşme bağlar.

Bu kısa tahlilde üzerinde durulacak noktaları tekrarlıyalım: *Urukagina*'dan evvel ülkede nizamsızlık ve adâletsizlikler hüküm sürüyordu. Lagaş'lılar medenî haklarının zedelenmesinden ve kuvvetlinin zayıf ezmesinden şikâyetçi idiler. Özgürlüğü özlüyorlardı. *Urukagina* gelinceye kadar bundan mahrum bırakılmışlardı. *Kırallık Lagaş'ın baş tanrısı* *Ningirsu* tarafından ona verildikten sonra kesin hükümler (kanunlar) teessüs etti ve kıralın sözleri ülkede yerleşti. *Lagaş'lılara hürriyetleri* (eşitlikleri) verildi, ve kiral ile Tanrı arasında bir sözleşme yapıldı.

Adâleti tesis için kiral tanrı karşısında mesul ve onun tarafından görevli görünüyor.

³ törü, törö, töre — Clauson 531* traditional, customary unwritten law —

- Kegel B. C VII s. 26^{3a} S. 26⁴ *Pİ - LUL - DA*
 VIII 2-4 *nam-lugal ... e-na-sum-ma-a ...*
 7-9 *nam-tar-a ... e-šê-gar*
 XII 21-22 *ama-ar-gi₄ i-gar*
 XII 28 *imim-bi ka-e-da-keš*

Urukagina'dan ikiyüz yıl sonra M.Ö. 2100 yıllarında yine Lagaş'ta bir başka reformcuyu görüyoruz. *Ensi Gudea*. Lagaş şehrini kalkındırırken, Eninnu mabedinin yapılışı vesilesiyle iki yazılı silindirinden başka on küsur de heykel ve steli mabede diktirir. Bunlardan kendi heykeli olan B. heykelinin üzerinde bir takım sosyal reformlardan esir ve kölelerin serbest bırakılmasından, zengine fakiri, kuvvetliye zayıfı ezdirmedeğinden bahs ederek, bu heykelini, herkesin görebileceği bir yere yani şehrin baş tanrısı Ningirsu'nun Eninnu Mabedine diker.

Nitekim tıpkı Osmanlıların ve daha önceki hükümdarların, bir takım haksızlıkların, bilhassa haksız vergilerin kaldırıldığını ilân eden hükümleri herkesin görebileceği şekilde büyük camilerin duvarlarına veya şehirlerin giriş kapılarına taş kitâbeler halinde koyması gibi⁵.

Gudea'da Lagaş şehrinde tanrısı Ningirsu'nun *me = paršu = فرض* larını yerine getirir. Gudea, *siba-zi*, sadık çobandır. Sürü halkıdır. Sürünün sahibi tanrıdır. Gudea, tanrının buyruğunu yerine getirir *du₁₁-du₁₁-a... Nin-gir-su-ka-ke₄... šu-zi im-mi-gar⁶. =*

Ningirsu'nun... sözlerini... sadakatle yerine getirdi.

u₄ nig-si-sá mu-na-ta-è⁷ =

Vakta ki (Gudea) adâleti tecelli ettirdi.

Burada üzerinde durulacak kelime adâlet = *mēšarum* karşılığı olan *nig-si-ša* kelimesidir. *nig*, kelimeleri "abstractum" yapmak için kullanılan bir ön ektir. Bu ek ayrıca şey anlamına gelir. *sí = qarnu* arab. قرن boynuz, anlamına gelir. *sí-sá = sá* işâretinin esas anlamı doğrultmak, hükmetmektir. Boynuz doğrult-, adâlet yapmak, hükmetmek Abstraktum ön eki ile doğruluk adâlet anlamlarına gelmek-

⁴ Th. Dandin, SAKI. s. 50

⁵ Belgeler — Türk Tarih Kurumu, Cilt II Sayı 3-4, 1965 s. 51, Halil İnalçık, Adaletnâmeler.

⁶ Gudea Stat B - 7, sat. 7-9.

⁷ u... nig-si-sá mu-na-ta-è Cyl. B. 18, 10

tedir. Bir az sonra sürü, çoban, boynuz ve daha bunun gibi bir takım kavramlara tekrar döneceğiz:

Şimdi kanun metinlerine devam edelim:

Eski Sumer çağında yaşamış olan ilk reformcu *Urukagina* ile ondan 200 yıl sonra yine aynı şehirde Sumerliliğin tekrar canlanmasından hemen önce gördüğümüz ikinci reformcu *Gudea*'dan sonra *ve Hammurabi'den* önce Sümer'ce yazılmış, kötü korunmuş bir tablet elimize geçmiştir. Üzerinde okunabilen 9 kanun maddesi bulunmaktadır⁸. Maddeler medenî ve ceza hukukuna aittir. Hammurabi öncesi diğer bir Sumer kanunu belgesi de bugün İst. Eski Şark Eserleri Müzesinde 3191 No.su altında korunmaktadır. Kötü korunmuş bir tablettir (20×10).

Fakat okunabilen kısımlarına göre tablette bir prolog-epilog yok-ve 6-7 kanun maddesinden ibarettir. Kanun koyucu III. Ur Sülalesinin ilk hükümdarı (M.Ö. 2130) *Urnammu'dur*.

Girişteki dinî ve tarihî bahislerden sonra *Urnammu* kanununun maddelerine girmeden evvel idârî yolsuzlukları ve onların kaldırılması için yapılan reform icraatı çeşitli ölçü ve ayarların tanzimi ve nihayet zayıfın, fakirin zalim ve zenginden korunması için alınan tedbirler gelir. Kanun maddelerinin yazıldığı kısım çok kırık ve eksiktir. 22 madde olarak tamamlanması tableti ilk okuyan (1954) S. N. Kramer tarafından teklif edilmekle beraber ancak 6-7 si okunabilmektedir. Bunlarda büyücülük, kaçak köleler ve yaralama gibi sivil ve ceza konularını ele alır.

Fakat bu Sumer kanununda da *Urnammu*: [u4-ba

Ur - ^d]nammu [nitah-kalag]-ga

[lugal-uri^{ki}-] ma

[lugal-ki-en-gi] -ki-uri

[á-^d]nanna

[lugal-ur]u-ta

... na

... ta

[nig - si]-sá

[kalam - ma hu]- mu - ni - gar

[nig - erim] [nig-á-zî] ^{stš} [tuk]ul he -mi -gi₄

şöyle der:

⁸ Albert, T. Clay. Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection, YOS, Babylonian Texts Vol. I. No. 25 Kanunların Uruk nüshasında 9 Nipur nüshasında ise 18 madde vardır. bak UMBS. ¹₂ 100-102.

O zaman *Urnammu*, kuvvetli erkek Ur kralı, Sumer ve Akkad kralı Nanna'nın desteği ile şehrin kralından, memlekette adâleti koydu, kötülük ve zulmü, silâhla geri çevirdi.

Urnammu memlekette adâleti yerleştirdi, tesis etti. Bu kavrama bundan sonra da çok rastlıyacağız.

Hammurabi öncesi diğer kanunlardan bahs etmeden evvel, bir seri metne dikkatinizi çekmek isterim. Gerek Sumer gerekse Akkad'lı kâtipleri yetiştirmek, Sumer kâtiplerine Akkad'ca, Akkad'lı kâtiplere Sumer'ce ve çivi yazısı öğretmek bu arada da onlara dil ve yazı yoluyla başka bilgi çeşitlerini de öğretmek gayesiyle liste şeklinde metinler hazırlanırdı. Bu öğretici tabletlerden bir çeşidi Landsberger'in tabiri ile bir "Lehrtext" in Nippur ve Assur kopyaları elimize geçmiş bulunmaktadır⁹.

Bu arada bu seri metinden bahs etmek isteyişim şu sebepten dolaydır: Bu serinin tanzim gayesi, kâtiplere hukuk belgelerinin tanziminde kullanılacak ifâdeyi öğretmek, bir başka deyimle hukuk formüllerini öğretmektir. Sumerce formüllerin Akkad'ca tercümelemleri verilmiştir. Babil okullarında kâtiplere okutulan seri halindeki metinlerin en iyi korunandır¹⁰.

Hammurabi öncesi yazılmış kanunlara bir tanesini daha katarak bu da H. den yüzelli yıl önce yaşamış olan *Isin kralı Lipit-Iştar'a* ait olan, Sumerce kanunlardır.

Hammurabi'den 150 küsur yıl önce bir Sami merkezi olan, fakat Sumerliliğin henüz canlı ve kuvvetli olduğu bu şehirde yerli geçer kanunlar Sumer'ce kaleme alınmış olup, tanzim tertip ve maddelerin konuları bakımından Hammurabi kanunlarına prototiplik yaptığı aşikârdır. Yegâne fark H. K.nın daha mufassal oluşudur¹¹:

⁹ B. Landsberger - *die Serie ana-ittişu* MSL Bd I - Roma 1937.

¹⁰ Eski Babil Çağı Nippur ve Assur kopyaları olarak 2 nüsha halinde elimize geçmiştir. Landsberger'e göre Isin Sülâlesi zamanında yazılmıştır. Hatta Nippur'un Hammurabi tarafından fethinden sonra.

¹¹ Lipit-Iştar Kanunu.

Prolog - 100 satır

Kanunlar - 38.

Epilog - 50 gerisi kırıktır.

Karşı H.K - Prolog - 303 st.

K. - 282.

Ep. - 495 st.

*u₄ Li-pi-it-iš₄-tar sipad-giš-tuku mu-pàd-da ^dnu-nam-nir-ra níg-si-sá kalam-
ma gá-gá-dè*

Vakta ki Lipit-Iştar, akıllı çoban, Enlil tarafından adı seçilen tayin edilen, memlekette adâleti tesis etmek için,

ka -ta ku-lam-e-dè

ağızdan şikâyetleri silmek,

níg-erim níg-á-zi

^{gis}-tukul gi₄-gi₄-dè

düşmanlık ve isyanı silâhla çevirmek (geri döndürmek),

ki-en-gi ki-uri

kuš-ba du₁₀-ge-dè

Sumer ve Akkad'lıların bedenlerini hoş etmek için

an-ne ^den-lil-le

^dli-pi-it-iš₄-tár

nam-nun-kalam-ma-šè

mu-un-pàd-dè-eš-a-ba

Anu ve Enlil tarafından memleketin hükümdarlığına çağırıldı(ğ) zaman)

u₄-ba ^dLi-pi-it-iš₄-tár

(bir sürü ünvan sıralanır)

inim- en-lil-lá-ta

[níg]-si-sá

ki -en-gi ki-uri

[ba-ni-]in -gar-ra-aš^{12, 13}

O zaman (sen) Lipit-Iştar Enlil'in sözü ile adâleti Sumer ve Akkad'da tesis ettin.

ve üzerlerine *esirlik* konan Nippur'luların, Ur'luların ve Isin'lilerin *ama -ar-gi₄-bi¹⁴* özgürlüğünü, eşitliğini temin ettin. Burada metin kırık

Epilog'ta:

[inim-gi]-na - ^dutu -da

[ki]-en-gi ki-uri

di-gi-na hí-bi-dib

ka-ta-è-^den-lil-ta

¹² Gram. bakımından izah edilemiyor.

¹³ Prolog. - Col I st 20-55.

¹⁴ ibid Col II, st. 13.

li-pi-it-is₄-tár
dumu-^aen-líl₄-lá-me-en
níg-erim níg-á-zi
KA-gi hé-mi-gi₄
ír a-nir I.AN.UTU DI -bi
níg-gig-ga hé-ni-tu
níg-zi níg-gi-na pa-è-hé-mi-ag
kuš-ki-en-gi-ki-uri hu-mu-dùg.

Tercemesi:

Tanrı Utu'nun doğru sözü ile, ona uygun olarak, Sumer ve Akkad'da adâlete bağlı olunsun. Enlil'in ağzından çıkan (sözle) ben Lipit-Ištar Enlil'in oğlu, ağlama, şikâyet ve isyanı kapıdan çevirdim, ağlamayı, inlemeyi yasak bir şeye döndürdüm (Yasak ettim). Gerçek ve doğruluğu tecelli ettirdim. Sumerli ve Akkad'lıların bedenini hoş ettim.

Hammurabi öncesi kanunlar arasında bir tane Akkad'ça yazılmış olanı vardır. Bu da Götze tarafından Tel Abu Harmal (eski Šadup-pum) kazılarında bulunup 1948 de yayınlanan *Ešnunna kırallığı kanunudur*. Ve elimize geçen ilk Akkad'ça kanundur.

Gerek Lipit-Ištar kanunlarının geçer olduğu Isin şehri gerekse Ešnunna bölgesi, herikisi de sonradan Hammurabi'nin imparatorluğu içine alınmıştır. *Ešnunna kanunlarının* ilk 11 paragrafı fiat ve kira bedelleri ayarlaması üzerinedir. Diğer maddeler medenî ve ceza hukuku konularına aittir. Bu kanunların hemen dörtte biri aşağı yukarı doğrudan doğruya Hammurabi Kanunlarında tekrar edilmektedir. Yalnız bir kaç tane madde değişik konuları ele alır. (bir adam yanlışlıkla başka birinin kayığını alırsa, ve ilh gibi.)

Bu eski Akkad kanunlarını gerek H. Kanunları ile gerekse Sumer veya sonraki Assur kanunları ile karşılaştıracak olursak hatta İbran kanunları ile, bütün bu bölgede Mesopotamya da bir müşterek töre¹⁴ olduğunu iddia etmek hiç te yanlış olmaz.

Elimizde bulunan reform ve kanun metinlerine göre demek oluyor ki, eski Mesopotamya'da Hammurabi'den önce de kanunlar vardı, hukuk ve adâlet kavramları vardı, fakat bu kadar mufassal, uzun bir prologu = Önsözü 282 kanun maddesi ve 495 satırlık epilogu = son sözü ile bir kanun abidesi yoktu. Fakat bu ilk kanun örneği

¹⁴ Karş. Not 3ü.

değildi. Bu kanunnâmenin kendinden evvelkileri nasıl içine aldığı ve bunu yaparken ne gibi bir metod kullandığı ayrı bir inceleme konusudur.

Eski Babil soyunun onbir kralının altıncısı olan *Hammurabi* bu hükümdarların en ünlüsüdür. Bu hükme şu iki sebepten ötürü varıyoruz : *Hammurabi* Mezopotamya'nın büyük küçük şehir devletlerini birer birer zapt ederek Sumer ve Akkad ülkelerini bir imparatorluk halinde birleştirip merkezî bir hükümet kurmuştur. İkinci sebep te, ülkesinde geçer olan örf, âdet ve kanunları derleyip ve hatta kısmen de bunların üzerinde reformlar yaparak, hakkıyla kanunnâme adını verebileceğimiz bir kanun kodexi meydana getirmiş olmasıdır.

H. nin kesin tarihi hâlâ tartışma konusu ola dursun, biz kısa kronolojiyi¹⁵ kabul edip 43 yıllık saltanatını M.Ö. 1728 ile 1686 yılları arasına yerleştirelim.

Başkent olarak *Babil* bu yıllarda en parlak devrini yaşamış ve Mesopotamya tarihinin hiçbir devrinde Babil şehri bu derece önemli bir rol oynamamış ve önderlik yapmamıştır. *H.* yi büyük bir fatih, devlet adamı ve kanuncu olarak belirtirken merkezî bir devlet kuruculuğu yanında merkezî bir din de meydana getirdiğini söylemek yerinde olur.

1901-102 yıllarında Fransız arkeologları, V. Scheil'in başkanlığında¹⁶ Elâm'ın baş şehri olan *Sus'ta* H. Kanunlarının çivi yazısı ile yazılı bulunduğu bir diorit steli yapılan bir kazıda üç büyük parça halinde meydana çıkardılar. Bunların birleştirilmesinden 2.25 m. yüksekliğinde 1.65 m. çapında bir stel ortaya çıkmıştır. Bugün bu stel Louvre Müzesindedir. Stel'in en üst kısmında aynı zamanda adâlet tanrısı ve güneş tanrısı olan tanrı bir taht üzerine oturmuş, elinde alâmetleriyle tasvir edilmekte önünde de *Hammurabi*'yi dua eder vaziyette kabul etmektedir. Kanunların metni tanrı *Şamaş* ve *Hammurabi* tasvirinin altına çepe çevre yazılmıştır.

Bu stelin Babil veya Sippar'dan Susa'ya gelişi büyük bir ihtimalle Scheil'in tahminine göre şöyle olmuştur: Elam'lılar Babil'i istila ettikleri zaman (M.Ö. 1207-1171) bu steli harp hatırası olarak alıp

¹⁵ M. Tosun. Ham.nin Toprak Kanunları; Fak. Dergisi Cilt XXI, Sayı 3-4. 1964.

¹⁶ V. Scheil - Memoires de la délégation en Perse. IV 1902.

Sus şehrine getirmiş olmalıdırlar¹⁷. 1901-1902 de bu stel bulununca ilim dünyasının bütün ilgisi Eski Babil soyunun 6. *kıralı Hammurabi*'nin üzerine çevrilmiş oldu.

Hammurabi kanunlarının yazılı olduğu steli teşkil eden 3 diorit parçadan başka, aynı yerde Scheil, yine üzerinde kanun maddeleri bulunan 3 küçük diorit fragmanı da bulmuştur. Bunların incelenmesi sonucu bu parçaların, kanunların bir başka (duplikat) nüshasından parçalar olduğu sonucuna varılmıştır.

Scheil'in *Sus'ta* bulduğu kanun maddelerini ihtiva eden parçalardan başka *Eski Babil*, *Yeni Babil*, *Orta Assur* ve *Yeni Assur* gibi çeşitli devirlere ait Ham. Kanunlarının yazılı olduğu kil tablet fragmanları ele geçmiştir¹⁸. Bunlara ilave olarak Louvre'deki Hammurabi Kanunları stelinden en aşağı bin sene sonra yazılmış olan yeni Babil devrine ait bir tablet British Müzesinde bulunmuştur (BM-34914)¹⁹. Bu tablet üzerinde H. K. nın prolog'u bulunmaktadır. Daha evvelkilere nazaran çok değişiklikler göstermektedir.

Bütün bu değişik nüshalar bu kanunların geniş ve uzun bir zaman ve mekân içinde nekadar yayılmış olduğunu göstermektedir.

Hammurabi Kanunlarını evvela form bakımından bir eleştirisini yapalım:

Kodex H. başta bir 303 satırlık prolog = Önsöz ve sonda da 495 satırlık bir epilog = son söz olmak üzere 282 kanun maddesinden ibarettir. Bu maddeleri muhteviyatı bakımından fasıllara ayırmak mümkün olabilir. Ve nitekim hemen hemen aynı prensipler göz önünde tutularak birçok kimseler tarafından yapılmıştır. Kanun maddelerinin orijinal metindeki sıralanışı bugünkü hukuk ilmi prensiplerine göre yapılmış olmayabilir. Bir sistem içinde tasnif edilmemekle beraber yine de kendine göre bir tasnife tabi tutulmuştur. Birbiriyle ilgili maddelerin mümkün merteye yan yana bulunmaları ile başlıksız yalnız bazı yerlerde bir colophon ile yetinerek bir takım fasıllardan ibaret olan bu kanunlar mecmuasına "*Rechtsbuch-Kanun kitabı* değil, daha yerinde olarak *Kanun Kodex'i* adı verilmiştir.

¹⁷ Cf. Driver — Miles, The Babylonian Laws. Vol. I, s. 28 vd.

¹⁸ Cf. Driver — Miles, The Babylonian Laws. Vol. I, S. 30 vd.

¹⁹ D.J. Wiseman, The Laws of Hammurabi Again, Journal of Semitic Studies, Vol. 7, No. 2, 1962.

Bu ada bundan evvelki ve bundan sonraki kanunlar arasında yegâne tam olarak hak kazanan eser bu H. Kanunlarıdır.

H. Kanunlarına “Codex” denir mi denmez mi, bunun tartışması çok yapılmıştır²⁰. Codex’in anlamı: Webster’e göre: “*Any systematic body of law, one given statutory force*: Codex Juris Canonici: an official codification of church legislation”dir. Biz bu tartışmalara burada girmeyeceğiz. Kısaca genellikle tanımlandığı gibi *Kodex Hammurabi diyeceğiz*. Gerek Hammurabi’ye gerekse eserine büyük değer veren Koschaker’e²¹ göre Hammurabi Kanunları eski Sumer kanunlarından tadilli ve ıslahlı bir derlemedir. Mütecanis olmıyan üslûbu, tekrar ve tezadları derleme olduğunu tekid eder.

Elbette ki Hammurabi Kanunları merkezî bir devlet haline getirilen çeşitli gelenek ve kanunları olan Sumer ve Akkad şehirlerinin yasa ve törelerinin bir karışımı olacaktır. Hammurabi’den önceki zamana ait olan Sumer ve Akkad kanunları da bize H. kanununun dayandığı esasları vermekte ve bu suretle elimize karşılaştırma malzemesi geçmiş olmaktadır.

Codex H. nin gerek Prologu gerekse Epilogu arkaik edebî bir üslûb ile yazılmıştır. Bu üslûb destan ve ilâhilerin yazıldığı edebî bir diyalektin üslûbudur²².

Kanun maddeleri ise fasih ve klasik bir Babil’ce ile yazılmış ve arkaizmden uzaktır. Yazı ise prolog ve epilog da dahil Eski Babil yazısıdır.

Kanun maddelerinin birçok ilgili kitaplarda bulabileceğimiz sınıflandırmasına değinmeden prolog ve epilogun bugünkü konumuzla ilgili yönünden izahına geçelim:

Kanunların prolog ve epilogunu birçok yönlerden değerlendirmek zorundayız. Bir defa prolog önemli tarihî bir kaynaktır. Ham-

²⁰ P. Koschaker - Ein altassyrisches Rechtsbuch. 1922, S. 1, de H.K. için “Gesetzbuch” Kanun Kitabı tabirini kullanır.

B. Landsberger ise: “Symbolae Koschaker” 1939 s. 219. da “Gesetzkodex” Kanun Kodex’i der.

A. Götze - JAOS 69, s. 115 de “a legal code - Hukuk kitabı der. Driver — Miles - The Babylonian Laws Vol. I. S.45 Hammurabi’nin eseri . . . “geçerli olan kanunların bir kısmını tadil ve tekrarıdır” der.

²¹ P. Koschaker - Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurabi’s s. 3d. s. 26f, s. 73d.; Ehelolf-Koschaker, Ein altassyrisches Rechtsbuch, s. 7vd.

²² W. von Soden: ZA XL ve XLI. (1932-1933).

murabi, kanunlara yaptığı bu önsöz vesilesi ile, yeni meydana getirdiği veya tekrar canlandırdığı eski Kült yerlerini sayarken aynı zamanda kırallığı içindeki şehirleri de birer birer saymış oluyor. Bu şehirlerin adlarının sayılması ve bunların fethi bu kanunların Hammurabi'nin saltanatının 32-33 yıllarında yazılmış olduğunu bize dolayısıyla ispat etmiş oluyor²³. 32-33 saltanat yıllarında derleyip ilân ettiği kanunların önsözünde bu surette zapt ettiği şehirlerin adları, sırası ve o yıllarda geçen önemli olaylar anılmış olmaktadır. Üzerinde durulacak önemli diğer bir nokta da Hammurabi bu devrin (syncretique) = çeşitli inanışları uzlaştırarak meydana getirdiği baş tanrısı tanrı Marduk'a övücü sözler söyler ve Babil şehrini baş şehir olarak tanrılara takdis ettirip ülkenin baş tanrısı tarafından bu şehrin başına getirildiğini beyan eder. Halbuki stelin üzerinde Hammurabi ile tanrı Šamaš birlikte resm edilmiştir. Tanrı Marduk ise stelde resm edilmiş değildir. Buna sebep Šamaš'ın adâlet tanrısı oluşudur. Nitekim epilog'ta bu açıkça ifâde edilmiştir.

Epilogue, Col. XXV b sat. 84-88

i-na-qi-bi-it Šamaš(UTU)
da-a-a-nim ra-bi-im
ša šamê ú eršetim(Kİ)
mi-ša-ri i-na mâtim (KALAM)
li-iš-te-pi

Tercümesi: Yer ve göğün büyük hâkimi (yargıcı) tanrı Šamaš'ın emriyle adâletim memlekette tecelli etsin.

Yine başka bir yerde:

Epilogue Col. XXVII b satır 14-18

^a*Šamaš(UTU)da-a-a-nu-um ra-bi-um*
ša- ša-me-e ú er-ši-tim
mu-uš-[te]ši-ir ša-ak-na-at
na-pi -iš-tim

Tercümesi: Yer ve göğün büyük yargıcı, canlıları doğru yolda idâre eden tanrı Šamaš.

Tanrı Samaš yalnız yer ve göğün büyük yargıcı değil aynı zamanda gerçeklerin de sahibidir.

²³ Babil kıralları her saltanat yıllarını o yılın (daha doğrusu bir evvelki yılın) en önemli olayı ile tarihler.

Epilogue Col. XXV b- satır 95-98

Ha-am-mu-ra-pi
šar mi-ša-ri-im
ša ^dŠamaš ki-na-tim
iš-ru-ku-šum a-na-ku

Tercümesi: Tanrı Šamaš'ın ona gerçekleri verdiği adâlet kralı Hammurabiyim ben.

Demek oluyor ki gerçekler adâlet tanrısı Šamaš'tan geliyor ve kral onun namına ülkede nizamı ve adâleti yürütüyordu.

Prologun sonunda ise Col Va satır 14-24.

14 — *i-nu-ma*
 15 — ^d*Marduk* (AMAR.UTU)
 16 — *a-na šu-te-šu-ur ni-ši*
 17 — *mātīm* (KALAM) *ú-si[im]*
 18 — *šu-hu-zi-im*
 19 — *ú-wă-e-ra-an-ni*
 20 — *ki-it-tam*
 21 — *ù mi-ša-ra-am*
 22 — *i-na pi(KA)ma-tim*
 23 — *aš-ku-un*
 24 — *ši-ir ni-ši ú-ti-ib*

Tercemesi:

Vakta ki ^dMarduk halkı adilâne idare etmek ve memleket idaresini ele almakla beni görevlendirdi, gerçeği ve adâleti memleketin diline koydum²⁴. Halkı memnun ettim, der ve ondan sonra kanun maddelerine geçer.

Yine prologun diğer bir yerinde:

Prolog: Col Ia - 27-49

inu-mi-šu Ha-am-mu-ra-pi
ru-ba-am na-a'-dam pa-li-ih
i-lí ia-ti mi-ša-ra-am

²⁴ ina pi mātīm - memleketin (dilinde de olabilir), diline yani adâlet ve hakikat kavramlarını memleketin diline yerleştirdim anlamına geldiği gibi merkezî bir hükümet kurmak ve yerli kanunları derleyip bir tek kanunu yürürlüğe koymak için çeşitli şehirlerin diyalektleriyle yani memleketin yerli dili ile kanunları koydum, anlamı da anlaşılabilir.

i-na ma-tim a-na ſu-pí-i-im
ra-ga-am ù ſi-nam a-na hu-ul-lu-qí -im
dan-nu-um en-ſa-am
a-na la ha-ba-li-im
ki-ma ^dŠamaſ a-na (SAG-GI₆)
ſalmat qaqqadim wa-ſi-e-im-ma
ma-tim nu-wu-ri-im Anum (AN) u ^dEllil
a-na ſi-ir ni-ſi
tú-ub-bi-im ſu-mi ib-bu-ú

Tercümesi: O günde, öğulmuş prens, tanrı korkusu olan ben H. yi, ülkede adâleti tecelli ettirmem kötüyü ve fenayı yok etmem için, kuvvetlinin zaifi yok etmemesi için güneş gibi karabaşların (halkın) üzerinde yükselmem memleketi aydınlatmam insanların hoşuna gitmem için Anum ve Enlil adımı andılar (çağırıldılar).

Görülüyor ki, gerek Sumer kanunlarından gerekse Akkad kanunlarından anladığımızı göre, belirtmeğe çalıştığımız terimler kanunların uygulanmasına ait terimler değildir. Ne de nazariyatına aittir. Biz burada bu kanunların örf ve âdet derlemeleri midir, uygulanmış veya uygulanmamıştır konusunu da tartışmıyoruz. Az sonra kısaca ele alacağımız Assur kanunlarını da bu yönden incelemeyeceğiz. Burada üzerinde durduğumuz konu Sumer ve Akkadlıların dil ve düşünce yapılarında bu gibi terimlerin ne şekilde kavrandığı ve ifade edildiğidir.

Halk sürüdür, Kıral ise çoban. Halkın idâresini kıral tanrı buyruğu ile eline alır. Sürünün sahibi tanrıdır: Kıral bu idâreyi yürütebilmek için tanrıdan hakikatleri = *kinâtim*'i alır. Kıral memleketin kanunlarını vaz'eder. Bu kanunlar yoluyla hâkimlerin belli belirsiz örf ve âdete göre değil kanunlara göre hareket etmesini kıral temin eder. Ham. kanunları hâkimlere ve idârecilere olduğu kadar halka da hitab etmektedir. Mabed avlusuna abide dikilmiştir. Davacı gelsin kendi durumunu kıyaslasın diye.

Hammurabi K. Epilogue Col. XXIV b-1-8
di-na-a-at mi-ſa-ri-im ſa
Ha-am-mu-ra-pí ſar-ru-um li-ú-um
ú-ki-in-nu-ma ma-tam ú-sa-am
ki-nam ù ri-dam dam-qá-am
u-ſa-aſ-bi-tu.

Tercümesi: Kudretli kiral Hammurabi'nin te'sis ettiği adil kanunlarla memleketi sağlam bir idâreye ve iyi bir göreneğe kavuşturan — (mükemmel kiral H.yim ben.)
yani:

usu kēnu ile *ridu damqu* = gidiş, görenek *doğru idare* ile *iyi âdet* memlekette hâkim olsun diye — Bundan da şu manayı çıkarabiliriz: Hammurabi kanunların tesisi ile doğru idâre ve iyi göreneğe erişecek. Bu da halkın ahlak kavramlarını etkileyecek. Zaten *Pİ-LUL-DA* = *billudu* kelimesi ile de gördüğümüz gibi bu ahlak örf ve töre kavramları Sumer ve Babil edebiyat dilinde vardı. Bu kelimenin yanında dinî anlamda olan SUM. *me* = Akk. *parşu* kelimesini de (= فرض arab) hatırlamak lâzımdır.

Landsberger'in dikkatimizi çektiği gibi²⁵ bu üç kavram *kanun*, *örf ve âdet* ve *farz* = *parşu*, birbirlerinden tamamen ayrı kalmışlardır.

Elimize geçmiş bulunan Hammurabi öncesi Sumer Kanunlarının yazıcı okulları mahsulü olduğunda şüphemiz yoktur. Bu kanunlar hakkında verdiğimiz bilgiden sonra, Hammurabi sonrası kanunlarını da görelim: Kanunların en mufassal ve "authentic" olanı Hammurabi Kanunu ile diğer kanunlar arasında mukayeseli çalışmalar ancak bütün bu belgelere hâkim olunduktan sonradır ki başhyabilmiştir. Ve Landsberger-Koschaker işbirliğinden H. Kanunlarının terkiбі mahiyeti ortaya konmuştur.

Hammurabi Kanunlarından sonra Eski Mesopotamya'nın en önemli hukuk belgesi *Orta Assur* devrine ait (M.Ö. 1450-1250) olması istidlal edilen *Assur Kanunlarıdır*. Hatta Weidner'e göre ve bu tarihlemeyi kabul eden Landsberger'e²⁵ göre bu Kanunlar I. Tiglatpileser devri olan M.Ö. 1100 yıllarını yansıtır.

Almanlar tarafından 1903-1914 yıllarında Assur'da (yeni adı Qal'at Şargat) yapılan kazılarda 9 tablet veya tablet parçası meydana çıkarılmıştır. Bugün bu tabletler Berlin Müzesindedir. Otto Schroeder'in ilk yayınladığı 9 tableten²⁶ başka daha sonra E.F. Weidner²⁷ tarafından 5 tablet parçası daha yayınlanarak bunlara ilâve edilmiştir. Şu nokta üzerinde bir daha duralım: Assur Kanunlarını ihtiva eden tabletler ve tablet parçaları tek bir el tarafından ve aynı

²⁵ Landsberger - Die Babylonische Termini für Gesetz und Recht, Symbolae Koschaker 1939, s. 223.

zamanda ve aynı yerde kaleme alınmamışlardır. Fakat mütecanis tek bir metnin ayrı ayrı parçaları oldukları hissini vermektedirler.

Kanunlara gelince: Esas metinde 59 madde vardır. Bütün Assur Kanunlarını temsil etmezler, fakat bu kanun metni başkent Assur'da yürürlükte idi. Kanunların başlıca konusu kadın ile ilgili suçlar ve kadınların mülkiyet hakları hakkındadır. İfade tarzı geleneksel Sumer-Babil Kanun maddeleri tarzındadır. Daha sonra bulunan (1939) *K* ve *L* fragmanları bu kanunlara giriş kısmını ihtiva etmektedir. Fakat bu giriş daha evvelki kanunlarda gördüğümüz üslûpta değil, kıralın, hâkimlere ve belki başka görevlilere talimatnamesidir. Elimizdeki buluntulara dayanarak *Assur kanunlarına Kanunlar Mecmuası* adını rahatça verebiliriz.

Eski Babil Kanunları Sumer Kanunlarını örnek olarak derlenmiş kanunlarken, *Assur Kanunları*, daha evvel geçerli olan kanunlardan daha etraflı daha sistematik olup hukukçuların şerhlerini ihtiva etmektedir. Bu kanunlar üzerinde araştırmalarda bulunan Koschaker ve Landsberger'e göre²⁸ bir hukuk bilgini ile ilk defa karşılaşırız. Zaten Hammurabi'den 500 yıl sonra tedvin edilmiş olan Assur Kanunlarının daha müttekâmil bir devlet anlayışı içinde olan Assur devletinde geçerli olması için zamana ve Assur'lulara uymuş olması da lâzım gelirdi. Ve bundan dolayı da Assur bünyesine uymak zorunluğundan kanunlar çok daha sert, ifâde ise çok daha çıplaktır.

(M.Ö. 625-539) *Yeni Babil devrinden kalma* üzerinde 8-10 kanun maddesi bulunan bir kırık tableti de andıktan sonra, *ferman veya adâletnâme diyebileceğimiz kanun ayarında başka bir vesika çeşidine de bir göz atalım*:

Fermanlar veya adâletnâmeler, halkın üzerinden zulmü gidermek, can ve malını emniyette bulundurmak, bilhassa kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek bazen de ağır vergilerden dolayı meydana gelen suçları af etmek için memurlara yazılan bildirilerdir. Bu çeşit vesikaların en güzel örnekleri Orta Assur Çağına ait Amarna Çağı (M.Ö. 1362-1074) sonrası 9 kıralın saray işleri ve harem ka-

²⁶ Assur Kanunları için bak: O. Schroeder, KAV (1920) Nr. 1-6 143, 144, 193.

²⁷ E.F. Weidner - AfO XII, (1937).

²⁸ bak. Symbolae Koschaker - B. Landsberger. Die Babylonischen Termini für Gesetz und Recht, s. 233 v.d.

dınları ile görevlilerin görevlerini ve protokolunu inceden inceye düzenleyen fermanlardır²⁹.

Şehrin Belediye reisinin mesuliyet ve görevlerini tespit eden diğer bir ferman da Nuzi'den çıkmıştır³⁰.

Fakat Eski Babil devrinde de bu tip belgelerin bol olması lâzım gelirken elimizde yalnız Hammurabi soyunun sonndan bir evvelki kiralı olan (H.den aşağı yukarı 100 yıl sonra yaşamış olan) Ammişaduqa'ya ait olanı vardır. Bu belgenin bir kırık nüshası British Müzesinde (B.M. 78259 de Exemplar B) yine kırık, fakat Londra nüshasından daha az kırık olan diğer bir nüsha da İstanbul'da (Ni. 639) bulunmaktadır. F.R. Kraus 1958 yılında bu nüshayı 260 sahifelik bir kitap halinde yayınlamıştır³¹. Eserin kopyasından sonuna kadar işlenmesi ve hazırlanmasında Landsberger'in büyük ilgisi ve yardımı olduğundan, bu belge Assyriolog ve Sumerologlar için bir kat daha ilgi çekici olmaktadır. Fermanın esas konusu, hoşnutsuzluk ve huzursuzluğu kaldırmak için halkın bazılarının bazı vergilerinin affını ilân etmektir.

Buraya kadar kanun ve kanun benzeri metinleri gözden geçirdik ve geçen önemli kavramlara ve terimlere dikkati çekmeğe çalıştık. Bunları tekrar derleyip topladıktan sonra, kanunlar ve adâlet hakkında kullanılan terimleri belirtelim:

Görülüyor ki Mezopotamya hukuk terimleri üzerine bize bol malzeme bırakmıştır. Fakat hukuk nazariyatı hakkında Assur Kanunlarındaki şerhlerden başka elimizde delil yoktur. Yani diğer bir deyimle "Jurisprudencia" henüz kesinlikle yok.

Kıral, baş tanrısının sadık bir çobanı. Kırallık ona halkı, yani Kara-baş sürüyü idâre etmek için gökten tanrısı tarafından verilir. Tanrı ona hakikatleri — *kittum* — *kinâtım*'i verir. Demek oluyor ki *kittum*'un kaynağı tanrı. Fakat kıral bunu uygularken *Akk. mēšarum*'a *SUM. niġ-si-sa*'ya ihtiyacı vardır. *niġ-si-sa* = boynuz doğrultmak, adâlet = *mēšarum* kavramları sürünün kanunlar vasıtasıyla zapt-u-rapt altına alınması demektir. Buradan *šar mēšarim* adil kıral tabiri doğmakta bununla birlikte *mēšaram šakānu* adaleti koyma, tesis etme diye bir

²⁹ E. Weidner - Hof und Harems Erlässe Assyrischen Könige aus dem 2. Jahrtausend v.chr. AfO 17 (1954-1956) s. 257-93.

³⁰ Harvard Semitic Studies 15, No. 1.

³¹ F.R. Kraus, - Ein Edikt des Königs Ammi-šaduqa von Babylon Leiden 1938.

kavram doğmaktadır. Bu kavramla birlikte *şimdatam şakānu* diye de bir ikinci kavram da vardır.

Akk. şimdatum = SUM. di kelimesinin kök anlamı çok ilgi çekicidir.

Akkad'lı kafası hak ve kanun kavramlarını nizam, yola getirmek, öküzü boyunduruğa almak kavramları ile ifâde ediyor. Nasıl serbest bir hayvan taşkınlık yaparsa ve boyunduruğa alındıktan sonra uysallaşırsa, halk sürüsü de *şimdatu* = kanun ve nizamlar vasıtasıyla, içtimaî bir topluluk haline gelir. *Şimdatu* kelimesi *şamādu* kökünden = boyunduruğa almak, hazırlamak, *naşmadu* = koşum anlamlarına gelmektedir.

şimdatum — Verbal Nomen, konkret anlama gelen bir Nomina actionisdir.

Bu Sami düşünce şeklini arapça حَكَمَ = hüküm verdi, men etti, kelimesinde de görüyoruz.

Lisan al Arab, Ibn Manzûr al — Ifrîkî al — Anşârî al — Hazracî 15. ncî cüz, Bulak. 1303 H. lugatinde hakemetül — licam حَكَمَةُ Hayvanın iki çenesini çevreleyen yular anlamına gelmektedir. Bu yular onu hızlı koşmaktan men' eder.

Kıral kitâbelerinde kıralın insanların dizginini elinde tuttuğunu okuyoruz³².

Şerret nişi kullu HW Delitzsch. 576a. = halkın dizginini tutmak;

Şerretu, asâ diye tercüme ediliyorsa da yanlıştır. Bazen Fiil *malû*'dan = (eli dolu olmak elinde bulundurmak) *umallu* ile hatta Landsberger'e³³ göre bir yerde, bir sığır gibi = *kima alpi* tabiri ile birlikte bile geçer.

Şimdatu kelimesinin kavramı Sumerler'ce de bilindiği halde tam Sumerce tercemesi yoktur. Karşılığı vardır. *di-dibba* = Gewährter Rechtsspruch, Rechtssatzung = geçerli kanun, kanun hükümleri.

Kullanıldığı yerlere ve beraberindeki preposition'lara göre, yalnız kanunlar içinde değil kanunlar ve hükümdarlar hakkında halk tarafından kullanılan bir kavram olan *şimdat şarrim*, *awat şarrim*, *inim-lugal*, karşılığı, kıralın hükmü, (hükmü sultanî), iradesi kavramına gelmektedir. *mîşaram şakānum* = adâleti tesis etmek ve *şimdatum* (*nadir*

³² B. Landsberger, Symbolae Koschaker, S. 228.

³³ B. Landsberger, ibid s. 228.

olarak *şakanum* ile) tabirleri kırallar hakkında en çok kullanılan iki kavramdır.

mēşarum = adâlet ile kanunlar yürürlüğe girer. Bu kelimenin kök manası *eşēru*, *iaşāru* = doğrultmak, stat. doğru, düz adil'dir.

Adâlet kavramı ile düz ve doğru kavramları çok birbirine bağlıdır. Hâkimiyet ile adâlet birbirine sıkı sıkıya bağlı iki kavram olarak görünüyor.

Kutatgu Bilik de dahi³⁴ :

budun baylıkrıya törü tüz kodum, der — Halkın zengin olması için doğru kanunlar konulmalıdır der.

Fakat *kittum* = gerçek, kavramının menşei ilâhîdir. Tanrı vergisidir. «Şamaş bunun sahibidir. Arkeolog arkadaşlarıma hitap etmek istiyorum: «Şamaş'ın elinde gördüğümüz asâ ve halka için belki birer isim teklif edebileceğiz. H. Epilog, Kol. XXIV b. sat 42-5 de şöyle bir ifade var: *a-na-ku-ma rē'um mu-ša-al-li-mu-um* şa ^{g18} *haṭṭa-* (GİDRI) *šu i-ša-ra-at*. Ben (Ham.) barışçı, çoban, asası doğru (adil) olan. *Asa*, doğruluk = *mēşarum* timsali oluyor. Halka da hayvanın zaptı için burnuna takılan halka olması bu kavramlar içinde akla çok yakın gelmektedir.

Andurarum, Sum.*ama-ar-gi*₄ kavramı ise üzerinde durulması lâzım gelen bir başka kavram: = İlk defa Urukagina reform yazısında gördüğümüz gibi kanun ve fermanlar da rastladığımız bir kavram. Fakat özgürlük veya eşitlik anlamına gelen bu kelime kölelere verildiği gibi bütün bir şehre ve ülkeye de bağışlanabiliyor.

Sözlerimi özetlerken: Kanun ve kanuna benzer metinlerde geçen örf, âdet, özgürlük — eşitlik, adâlet, doğruluk-gerçek idâre, (*usu-kēnu*) kanun (*dīnu*, Pl. *dinat*), ve farz gibi önemli terimlere dikkatinizi çekmeğe çalıştım.

Kıral adâleti koyar. *meşārum şakānu*. Veyahut adâleti koydum diyebiliyor. Kendinden bahs edildiği zaman adâleti koydu denebiliyor. Fakat bir de *şimdatum* kelimesi var ki kök bakımından boyun-duruğa almak ile ilgili. Bu kavram kıralın kendisi tarafından değil, onun hakkında bahs edilirken kullanılıyor. Bağlandığı bir çok Prâp.a göre, kıralın hükmü, kıralın iradesi anlamına geliyor.

³⁴ Kutatgu Bilik R.R. Arat neşri Ankara 1947 beyit 2057-2059.

Kanun metinlerinde geçen terimleri özetledik.

Şimdi gerek kanunlarda gerekse ilgili metinlerde geçmeyen kavramların bir kaçına dikkatinizi çekmek isterim: Soyut olarak *hak* kelimesi yok. Bir Sumerli bir Akkad'lı "benim hakkım" diyemiyor. Bunun yerine "*dini*" benim mahkememin hükümleri diyor. Kanun maddesine göre veya maddesi hilafına, kanuna aykırı, kanuna karşı gelmek gibi ifadeleri de kullanamıyor.

Buna rağmen var olan terimler Sumer ve Akkad'luların adâlet ve kanun anlayışı hakkında bize bir fikir verebildiği kanısındayım.

